

Miroslav Palameta

Filozofski fakultet u Splitu
Radovanova 13, HR-21000 Split
miropal@yahoo.it

KULTUROLOŠKI KODOVI U HRVATSKOJ ĆIRILIČKOJ EPIGRAFICI

Sačuvani korpus natpisa na hrvatskoj ćirilici uglavnom je sastavljen od epitafa, a s drugim epigrafskim oblicima u istom prostoru i izvan nje ga pokazuju bliskost na ravni pojedinih uobličjenja, obrazaca i strukturalnih elemenata. U radu će se preispitati pridružena značenja upravo tim strukturalnim elementima i osvijetliti njihove podudarnosti u širem i povijesno dubljem kontekstu. Nakon osvrta na dosad najstarije bilježnje natpisa na hrvatskoj ćirilici, u radu će se najprije preispitati kodovi koji su ucijepljeni u jezgreni dio natpisa, a onda oni koji su vezani za njihove rubne strukturalne sastavnice u kojima se prepoznaje pravno reguliranje vlasništva, kult nebeskog patrona i tradicija kalendarskog davanja.

Epigrafički korpus pisan hrvatskom ćirilicom ili bosanicom obuhvaća relativno opsežno i nedovoljno istraženo područje. Epitafi i drugi lapidarni natpisi svakako su najbrojniji, ali ga upotpunjuju oni na srednjovjekovnom novcu i pečatima, na predmetima iz svakodnevne uporabe kao što je prstenje ili na posve bizarnim objektima kao što je dvojezična olovna ploča iz Hodbine kod Mostara na kojoj je ispisan uklin za zaštitu polja na grčkom i hrvatskom jeziku.¹ Rezultati novijih istraživanja u posljednjih dvadesetak godina, posebno onih arheoloških, obogatili su novim, zanimljivim i vrijednim otkrićima spomenuti korpus. To se prije svega odnosi na nastavak istraživanja u Lištanima i onaj izvanredni nalaz s *Tjehodragovim natpisom* u samom grobu, u kojem je bosanička grafija ugostila i jedno glagoljsko slovo², na rezultate iskapanja srednjovjekovnog samostana sv. Ive

¹ Vego 1962–1970 I: br. 22.

² Marić–Šimić–Škegro 2007:9–31.

u Livnu³ gdje su nađeni novi epigrafi pisani glagoljicom i hrvatskom ćirilicom. Uz to svakako vrijedi spomenuti i arheološke zahvate iz osamdesetih godina na nekropoli obitelji Nikolića u Vranjstvu kod Neuma.⁴ Sva ta istraživanja popraćena su vrlo kvalitetnim analizama i zaključcima. Oni nužno potiču na preispitivanje, posebice na paleografsku reviziju mnogih već poznatih i objavljenih natpisa.

I. Epitaf kraljice Katarine i početak zanimanja za hrvatsko-ćirilčku epigrafiku

Najranije zanimanje za napise na hrvatskoj ćirilici vezano je uz epitaf bosanske kraljice Katarine iz samostanske crkve Ara Coeli u Rimu. Zapisivači i znanstvenici od XVI. do XX. st. koji mu se vraćaju, podupiru takvu tvrdnju. Prvi ga je objavio Gianbatista Palatino 1545. u drugom i proširenom izdanju svoje nenumerirane knjige, sedamdesetak godina nakon njegova ispisivanja.⁵ Uz transkripciju, na čemu mu je nedvojbeno pomagao netko od hrvatskih učenih svećenika u Rimu, možda tkogod od našijenaca koji je kao fratar boravio u istoimenom samostanu, on je donio i transliteraciju i uz to prijevod na latinski, sve na jednoj stranici svoje knjige.

Katarini kraljici bosanskoj/
Stipana hercega o(d) svetog Sabe/
o(d) poroda Eline i kuće cara Stipana/
roeni, Tomaša krala bosanskoj ženi/
koê živi godini n. i d. (54) /
i priminu u Rimi na lita g(ospod)n(jeg)a č.u.o.i. (1578.)
lito na k. i e. (25) dan oktobra spominakъ /
ne pismom postavljen.⁶

S njezinim izgledom i sadržajem našu noviju javnost upoznao je fra Bazilije Pandžić objavljujući je u svojoj knjizi *Bosna Argentina*.⁷ Bio bi dovoljan razlog da se govori o toj inskripciji samo zbog najstarijega poznatog

³ Vrdoljak 2003:239–246.

⁴ Glavaš 1987–1988.

⁵ Palatino 1550.

⁶ Kose crte naznačuju retke epitafa prema Palatinovu prijepisu. Peti redak započinje likom КОА, koji je Palatinov interpretator shvatio kao skraćenicu od riječi *koliko*, pa je preveo latinskim oblikom *quantum*, što nema nikakva smisla. Očito je posljednje od tri slova bilo izlizano slovo *jat* s uobičajenom izgovornom vrijednošću *ja*, čiji sačuvani dio odgovara obliku *jata* iz priloženog ćirilčkog abecedarija. Prema takvoj se re-interpretaciji Katarinin natpis ovdje navodi! Također valja upozoriti da je Palatino na dva mjesta prijedlog *od* naznačio samo omegom. U epitafu su dvoznamenkasti brojevi navedeni s veznikom *i* između desetice i jedinice.

⁷ Pandžić 1995: 47.

zanimanja za jedan bosanički natpis i njegova objavljivanja sedamdesetak godina nakon što je isklesan, međutim Palatino je u svojoj knjizi donio i ćirilčki abecedarij sa stilizacijom slova iz kraljičina epitafa. Na isti je način uz to priredio i glagoljički abecedarij s kratkom obaviješću o glagoljici i ćirilici, njihovoj rasprostranjenosti u Iliriku i crkvenim knjigama, ispisanim slavenskim pismom na narodnom jeziku.⁸ Prema tome, s Kataričinim epitafom počinje znanstveno zanimanje za natpise na hrvatskoj ćirilici odnosno bosanici. Tekst izvornog natpisa preklešan je prilikom nekog od brojnih preuređenja oltarskog prostora i zamijenjen današnjim latinskim tekstom koji je besmislen, ne samo zbog netočnog rodoslovnog podatka, nego i zbog nespretnih sintaktičkih konstrukcija. Kada je kraljičina nadgrobna ploča prenesena ispred glavnog oltara na veliki pilastar u prezbiteriju, izvornog natpisa na njoj više nije bilo, a upravo je niz Palatinovih izdanja izazvalo zanimanje za kraljičin epitaf, privlačeći pozornost nekoliko poznatih znanstvenika (Vaddingo, Francesco Gualdi, Andrija Vitoreli) o čemu s posebnim zanimanjem piše Casimiro Romano⁹. Međutim, s obzirom na to da je Palatino jedini od njih vidio epitaf »in situ« s izlizanim slovima, od kojih je neka trebalo rekonstruirati, svi ostali raspolagali su njegovim prijepisom izvornog teksta, s latiničnom transliteracijom i prijevodom na latinski. Upravo ta činjenica zavela je pojedine pisce da tvrde kako je epitaf bio dvojezičan. U svojoj glasovitoj povijesti *Historia Byzantina*,¹⁰ u poglavlju o bosanskim kraljevima, Du Cange se poziva na Alphonsa Ciacconija¹¹, koji je inače otklonio neke Vanddigove pogrešne interpretacije i istaknuo spomenutu dvojezičnost.

Od hrvatskih pisaca prvi se kraljičinim natpisom pozabavio Ivan Tomko Mrnavić, kasniji bosanski biskup koji je donio njegov prijepis u svom rukopisu *Discorso del Priorato della Wrana*.¹² Njegov podatak da gotovo iz-

⁸ »E da sapere che gli Illyrici popoli o vero Schiavoni hanno duie sorti d'alfabeto, et quelle provincie, le quali sono la piu verso l'oriente, si servono di quello che è simile al Greco del quale fu autor Chirilo, e di qui chiamano Chuirilizza. L'altre provincie, le quali sono piu verso il mezo giorno o verso l'occidente, si servono di quello, del quale fu autore santo Hieronimo e lo chiamano Buchvizza, il quale l'alfabeto è dissimile a tutti gli altri del mondo. Et havete a sapere che il parlar del volgo è quello proprio col quel continuamente dicano i loro offitii, e tutti popoli l'intendono, come intendian noi nostro il volgar nostro. È amplissimo di vocaboli, ma difficilissimo a proferire a chi non è nutrito da putto fra loro. E ne hanno Mesali, Breviarii, et Offitii della nostra Donna, et anco la Biblia.« Palatino, isto.

⁹ Romano 1736:140–150.

¹⁰ Du Cange 1680:333.

¹¹ Ciacconius 1601.

¹² Mrnavić 1906. *Discorso del Priorato della Wrana di Giovanni Marnavich Bosnense Canonico di Sibenico*. Biblioteca dell'Accademia Nazionale dei Lincei e Corsiana. Fon-

brisan natpis na mramornoj ploči s kraljičinim likom »i sada leži« u crkvi Ara Coeli, gdje ju je dao pokopati papa Siksto IV., djeluje vrlo uvjerljivo, međutim, njegova tvrdnja da su na njoj vidljivi i latinski i hrvatski natpis, dovodi u sumnju autentičnost tih impresija, pogotovo što su oba teksta u jasnom dosluhu s Palatinovom transliteracijom i prijevodom. Na kraju prvog desetljeća XVII. st., kada je Mrnavić sastavljao svoju povijesnu raspravu o Vranskom prioratu, glavni oltar i cijeli prezbiterij bili su već godinama preuređeni, a nadgrobna ploča s novim natpisom na latinskom prenesena na njezino današnje mjesto.¹³ Međutim, njegov je doprinos u tome što je rekonstruirao prilično vjerno Palatinovu kopiju na kojoj su oštećena slova s ploče bila netočno prepisana. U svoj knjizi *Indicia vetustatis* dvadesetak godina poslije objavio je Mrnavić epitaf kraljice Katarine, ali samo na latinskom,¹⁴ i korigirao prijašnje obavijesti o stanju kraljičine nadgrobne ploče, ističući da je ona zbog starosti bila oštećena, pa je »sada restaurirana i prenesena na dostojnije mjesto«. Umjesto novog i današnjeg natpisa, na kojem je Katarina netočno navedena kao sestra hercega Stipana, a ne kao kći, Mrnavić je objavio onaj izvorni Palatinov prijevod hrvatskog teksta na latinski.

Rimski epitaf nije objavljan u domaćim zbirkama natpisa ponajprije zbog svoje eksteritorijalnosti. S onodobnim natpisima iz Bosne i Huma veže ga osim pisma hrvatski ikavski govor i pojedine ortografske tendencije. Kao posebna vrijednost natpisa mogla bi se u skladu s temom istaknuti ona relacija koja na njegovu kraju kazuje kako je spomenik kraljice Katarine »nje(zinim) pismom postavljen«. Tako bi se nizu imenovanja za

do Rossi 53, signatura: 33-A-12 u Rimu. Objavio ga je 1906. u Sarajevu Luka Jelić (*Discorso del priorato della Wrana* (ur. Luka Jelić), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 279–306.

¹³ Kvadratno polje ispod stopala kraljičina reljefnog lika, koji je sada uspravljen, po svojim dimenzijama nije moglo sadržavati više od opsega bosaničkog teksta, jer bi bio nečitak i disproporcionalan u odnosu na ostale likovne pojedinosti. Ploha tog polja potklesana je s vidljivom kosinom kako bi sadašnji natpis pod smanjenim kutom bio čitkiji promatraču. Natpis u novoj latinskoj verziji ima također osam redaka i glasi:

D.O.M.

CATHARINAE REGINAE BOSNIENSI
STEPHANI DUCIS SANTI SABBAE SORORI
ET GENERE HELENE ET DOMO PRINCIPIS
STEPHAN I NATAE THOMAE REGIS BOSNAE
UXORI QUANTUM VIXIT ANNORUM LIIII
ET OBDORMIVIT ROMAE ANNO DOMINI
MCCCCLXXVIII DIE XXV OTEOBRIS
MONUMENTUM IPSIUS SCRIPTIS POSITUM

¹⁴ Marnavitius 1632:24.

hrvatsku ćirilicu koja dosad fluktuiraju u znanstvenom diskursu ili izvan njega, moglo pridružiti i semantičko polje kraljevskog pisma, potaknuto završetkom njezina epitafa u kome je bio izraz upravo kraljičina identiteta.

II. Hrvatskoćirilčne i glagoljičke veze

Glagoljski i bosanički abecedarij koji je donio Palatino uz svoj prijepis rimskog epitafa i slikom i riječju, koja im prethodi, upućuje na to da recepcija tih dvaju pisma nije podrazumijevala isključivost, već da se doživljavaju koegzistentnim kulturnim i tradicijskim tečevinama, za što ima dovoljno primjera u bliskoj i dubljoj prošlosti. Miješanje glagoljice i ćirilice u istim tekstovima, knjigama ili na objektima u istom stoljeću kad je isklesan kraljičin natpis potvrdit će kodeks *Radoslavljeve apokalipse*, pisan u vrijeme kralja Tomaša, Katarinina supruga. To vrijedi posebno za evanđelje Divoša Tihoradića s početka XIV. st., ali i za neke druge rukopise bosanske provenijencije, koji su očito prepisivani s glagoljskih predložaka. Promatraju li se stvari iz obrnute kontekstne perspektive, uočava se slična pojava, pa se u glagoljskim tekstovima također pojavljuju ćirilčne intervencije. Valja se prisjetiti Vida Omišljanina i njegovih minijaturnih simbola evanđelista uz koje su bosanicom napisana njihova imena u kontekstu glagoljskog *Brevijara*.¹⁵ Uostalom, prisutnost ćirilskih grafema u najstarijim glagoljskim natpisima od *Bašćanske ploče*, *Kninskog*, *Plastovskog* i *Supetarskog ulomka*,¹⁶ dakle do XII. st., potvrđuje da je dvopismenost posve neupitna u dugom vremenskom kontinuitetu i širokoj rasprostranjenosti (Žagar 2009).

Da je pojava duboko ukorijenjena, jamče neki vrlo stari lapidarni bosanički epigrafi. Na prvom je mjestu *Humačka ploča*, koja je bila uzidana u zgradu Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog, prilikom njegova podizanja sredinom XIX st. Njezin uglavnom hipotetični sadržaj, koji upućuje na povijesno nepoznate utemeljitelje (Krsimir i Paulina) također neubicirane crkve svetog Mihovila Arkandjela, ispisan je vrlo arhaičnim oblikom 80 ćirilčnih grafema među kojima je i nekoliko glagoljskih. Stilizacija teksta s 25 često skraćenih riječi u spiralni troredni oblik sugerira svečani obredni obilazak oltara s kađenjem i molitvom, iz čega bi se moglo zaključivati o naravi i ulozi objekta u crkvenom namještaju. Ipak, njezin je arhitektonski smisao neizvjestan, kao i ploče Kulina bana iz njegove zavjetne crkve u Muhašinovićima kod Visokog, za koju se smatralo da je stajala nad ulaznim vratima, iako je mogla biti dio oltarske pregrade.

¹⁵ Fučić 1996:19–21.

¹⁶ Žagar 2009:192–194.

Za taj objekt i natpis na njemu veže se prisutnost nekoliko glagoljskih slova, koje je u svojoj reviziji ranijih čitanja¹⁷ prepoznao Pavao Anđelić.¹⁸ Prema njegovoj pomnoj paleografskoj ekspertizi, radi se o tri neovisne tekstualne intervencije od kojih je prva u izvornom natpisu što se referira na gradnju Kulinove crkve s početka devedesetih godina XII. st., treći iz vremena bana Stipana iz XIV. st., a drugi sloj, kojemu pripadaju glagoljska slova, negdje je između spomenutih vremenskih odrednica. Iako u izvornom tekstu autor prepoznaje stanovite glagoljske utjecaje na ravnini stilizacije pojedinih slova, zapravo se ključna informacija odnosi na to mlađe, vremenski neprecizirano razdoblje. Zanimljivo je da ta neodređenost odnosno pomicanje datiranja glagoljskih grafita u XIII. st. na *Kulinovoj ploči* s onim rasponom datiranja *Humačke ploče* od X. do XIV. st. prije sugerira dulji proces isprepletanja tih dvaju pisama, zapravo njihove koegzistentnosti, nego što upućuje na završen stariji proces, kako se doima iz nekih tekstova, u kojem su glagoljaši počeli pisati ćirilčnim slovima, pa nehotice unosili bliže im i ranije naviknute oblike. To istodobno može relativizirati na određen način tvrdnje da nazočnost nekoga glagoljskog slova u kontekstu hrvatske ćirilice odmah podrazumijeva i duboku starinu teksta, ostavljajući takvim mogućim pojavama domet indikacije koju valja temeljito provjeriti.

Pojavom glagoljskih slova u bosaničkom kontekstu i obratno ne iscrpljuje se poligrafičnost u zadanom prostoru. Postoje također zamjene latinične provenijencije. Tako se u epitafu Božićka Banovića iz Banovića, datiranom u drugu polovicu XIV. stoljeća, prvo slovo pokojnikova prezimena piše latiničkim grafemom *B*. : *A se leži Božićko Banovi(ćb) na svoei zemli na plemenitoi...*¹⁹ Ista pojava zamjene hrvatskoćirilčnog grafema *B* latiničnim, dosljedno je provedena u natpisu iz crkve u Ravnom.²⁰

¹⁷ Truhelka 1898:13–41.

¹⁸ Anđelić 1961:287–306.

¹⁹ Vego 1962–1970 IV: br. 248.

²⁰ Vego 1962–1970 II: br. 100.

III. Jezgra epitafa i kršćansko poimanje uskrsnuća

Kad se govori o najstarijim grobnim natpisima na hrvatskoj ćirilici onda se valja vratiti nekoliko stoljeća unatrag do onog omiškog natpisa kneza Miroslava Kačića s početka XIII. st. *Zdê ti leži Mirosla(vb) knezv s ocemv i bratomv Živ(a)nom*²¹ i do Tjehodragova iz Lištana †*Se ležitv : p(o)pv : Têhodragv : a (j)e imelv : d (= 5) synovv : tere / redv (j)edinemv gode stry (j)e/ (tu leži pop tjehodrag imao je pet sinova / svi su u jednoj (istoj) godini bili ubijeni)* koji su autori datirali u XII. st.²² Bez obzira na to je li drugi suviše pomaknut u prošlost, ta dva natpisa čuvaju jezgru vrlo starih kršćanskih natpisa iz cijelog Mediterana kojima odgovara latinsko *hic iacet* odnosno grčko *enthade keitai*, što su od kasne antike ili praskozorja srednjeg vijeka ispisivani uza sve obale. S imenom pokojnika te se jednoznačne sintagme individualiziraju jer oblici *iacet*, *keitai*, i *leži* markiraju posve ista značenja. Svi poznati stari natpisi s tom formulacijom, koji imaju još drugih strukturalnih sastavnica sličnih onima u natpisima sa stećaka pripadaju kršćanima i naglašavaju kršćanski svjetonazor i snažnu vjeru pokojnika, podjednakim intenzitetom na cijelom spomenutom prostoru. Upravo zato što se u natpisima s kršćanskih grobova dominantno održava takva formulacija epitafa, nameće se sugestivna pomisao kako navedeni glagolski oblici nisu indiferentni u izricanju kršćanske zamisli svijeta, odnosno u podržavanju središnjega kršćanskog vjerovanja o uskrsnuću tijela. *Ležati* i danas u nekim lokalnim govorima označava počivanje i odmaranje. Time bi se mogla obrazložiti duga tradicija uporabe toga glagola u ta sva tri »sveta« jezika diljem cijeloga srednjeg vijeka.

S druge strane spomenuti obrazac u ta dva natpisa, koje zasad možemo smatrati najstarijim poznatim, anticipira najveći broj epitafa koji su ispisivani na kasnosrednjovjekovnim spomenicima. I na njima se ista formula dominantno održava sve do XVI. st. Ipak ta se dva natpisa upravo tradicijski i kulturološki donekle razlikuju po početnom leksemu. U natpisu kneza Miroslava mjesni prilog *zdê (ovdje)*, podsjeća na stare bugarske odnosno makedonske epitafe u kojima se također rabi upravo taj arhaični oblik, kao što se čita na počeku epitafa iz Preslava s kraja X. st.: *Svde ležitv Mustičv Črngubilv...*²³ ili na grobu Samuilova unuka Presiana koji je umro u progonstvu u gradu Mihalovce u Slovačkoj 1061.: *Sde leži knenz Presian. *v leto 6505 + v leto 6569.*²⁴ Taj priloški početak i u Kačićevu natpisu jest signal

²¹ Fučić 1999:280.

²² Marić—Šimić—Škegro 2007:13.

²³ Tomović 1964:32.

²⁴ Despotova 1995:16—23.

učvršćene staroslavenske tradicije, ali ipak ostaje otvoreno pitanje u kojem trenutku i zašto je prevladala upotreba pokazne zamjenice *se* u epitafima na cijelom prostoru bosanice odnosno hrvatske ćirilice baš u toj poziciji.

Zamjenica *se* iz Tjehodragova grobnog natpisa u biti anticipira upotrebu iste jezgre epitafa na stećcima kasnijeg razdoblja posebice od XIV. do XVI. st. Dok se priloški početak *zdê* više ne susreće nakon omiškog natpisa, njezina se upotreba petrificirala na kasnosrednjovjekovnim spomenicima. Koliko je ona kao dio epitafa bila aktualna na području glagoljice, izravnih primjera danas nema. Jedini poznati glagoljski epitaf iz Istre s kraja je XV. st., u kojem se čuva ista jezgrena formulacija. U njem je staroslavenska zamjenica *se* zamijenjena prilogom *tu*: *Tu leži plemeniti muž, blagorodni knez Martin...*²⁵ Prelista li se, međutim, Fučićev katalog, lako će se primijetiti da u drugom obrascu koji pripada potpisu pisara i na glagoljskim i na bosaničkim natpisima pokazna zamjenica *se* u formulaciji *se pisa* funkcionira od *Krčkoga natpisa* iz XI. st. do grafita po istarskim crkvama XIV., XV. i XVI. stoljeća.

U svakom slučaju glavnina hrvatsko-ćirilčnih grobnih natpisa od XIII. do XV. st. oblikuje se 3. licem prezenta glagola *ležati*, imenom pokojnika i vrlo često invokacijom Božjeg imena, što se često kao u *Tjehoradovu natpisu* zamjenjuje uklesanim križem prije teksta.

† A se leži knezъ Ретъгъ kneza Vladisava sinъ²⁶

Va ime Boga velikoga сѣра nebesnoga i zm(ilo)snoga a se leži Radivoi Kri-
voušiči²⁷

† A se leži županъ Juroje koi no pog(i)be na počteno(j) službi za sv(oga)
(gospo)d(i)na, a pobiliž(i) ga knezъ²⁸

† A se leži knez(ъ) Radivoi Vlatkovičъ u toi vrime najboli mužъ u Dubravahъ
bihъ- a vureba lavъ- sei sѣče Grubačъ kovačъ²⁹

Uz taj jezgreni dio u strukturi hrvatsko-ćirilčnih epitafa na kasnosrednjovjekovnim lapidarnim spomenicima vežu se često drugi sadržaji koji s jedne strane donose obavijesti o pokojniku, a s druge otkrivaju širu kulturološku praksu, kodificiranu u sebi.

²⁵ Fučić 1982:71.

²⁶ Glavaš 1987–1988:151.

²⁷ Vego 1962–1970 I: br. 18. Spomenik se nalazi u Mostaru.

²⁸ Vego 1962–1970 I: br. 39. Spomenik s natpisom iz XV. st. nalazi se u Kruševu kod Stoca, izdvojen sjeverozapadno od nekropole Lužine.

²⁹ Vego 1962–1970 I: br. 36. Spomenik iz XV. st. nalazi se na nekropoli u Opličićima kod Čapljine.

IV. Rubni dio epitafa i jedini natpis s nekropole Sankovića

Neki se od tih rubnih sadržaja nastoje održati kao trajnija sastavnica epitafa. Među njima su oni koji upozoravaju žive da su i pokojnici bili kao oni, da će i živi umrijeti, ili raznoliki oblici zaštite od uznemiravanja groba i pokojnika, koji jasno i nedvosmisleno te natpise kontekstualiziraju u mediteransku i europsku funeralnu tradiciju.³⁰ Pojedine rubne obavijesti u tim epitafima, jedinstvene i izvorne, dio su pokojnikova životopisa, koji može biti intrigantan u literarnom ili povijesnom, pravnom, etnološkom ili nekom drugom smislu. Dostatno je samo prisjetiti se naracije Tjehodragova natpisa u formi tek najavljene životne tragedije, gubitka petorice sinova u jednoj godini, koja podsjeća na Niobinu sudbinu, rodoslovnih podataka i titulacije u Gojsavinu epitafu s obiteljske nekropole Sankovića u Biskupu kod Glavatičeva ili poziva srodnicima na osvetu zbog »krvi nezajmite« u natpisu Radovana Pribilovića iz Ričice kod Kraljeve Sutjeske. Među tim rubnim i individualnim sadržajima, posebno je jedinstven onaj iz svršetka upravo spomenutoga Gojsavina natpisa koji upućuje na jedan oblik onodobne plemićke etike:

† A se leži gospoê Goisavъ kći Jurê Baošića a kućnica vovode Radiča a prista u kući kaznca Sanka i župana Biliêka s počteniemъ i prija svoju viru i višnu slavu.³¹

Jedini ukras na spomenicima s obiteljske nekropole plemenitih Sankovića zapravo je taj vješto sročeni i pomno ispisani epitaf na spomeniku gospoje Gojsave, inovjerke i tuđinke. Rijetki su tekstualni primjeri uopće iz kasnoga srednjega vijeka u kojima se istaknuta plemenitost roda podudara s plemenitim djelovanjem ili odnosom prema drugome, posebice kad je taj drugi žena i supruga. Kojoj je vjeri pripadala Gojsava, a kojoj njezin muž »vovoda Radič«, može biti zanimljivo pitanje na koje iskusni filolozi i povjesničari mogu prilično uvjerljivo odgovoriti. U analizi natpisa svakako je važnije da je netko od tog roda, možda sam Radič, imao potrebu istaknuti na grobu svoje preminule supruge da je u kući njegova oca Sanka koju je dijelio s bratom Biliakom, Gojsava sama mogla odlučiti hoće li prakticirati *svoju viru i višnu slavu*, kako je naviknula u kući svog oca Jurja Balšića, gospodara Zete, ili kako je bila tradicija kuće u koju se udala.

Brakovi visoke humske i bosanske vlastele u kojima su ponekad supruge zadržavale vjersko usmjerenje svoga roditeljskog doma, različita od za-

³⁰ Palameta 2003:95–118.

³¹ Vego 1962–1970 III: br. 178. Natpis je na spomeniku u obliku visokog sanduku iz Biskupa u Glavatičevu kod Konjica. Smješten je unutar stare porušene crkve koja je garantirala »posvećeno tlo«, prikladno za plemićku obiteljsku nekropolu.

jednice u koju su došle, nije u srednjovjekovnoj praksi bila tolika rijetkost da bi Gojsavin primjer iznenađivao, ali je nedvojbeno kako je to jedini poznati primjer javnog natpisa u kojem se tome pridaje posebna etička važnost.

U tom dojmljivo sročenom tekstu jasnoga ikavskoga izričaja s također jasnom humanističkom porukom posebice je zanimljiva obavijest o *višnoj slavi* koja se nesumnjivo odnosi na posebno štovanje nekog nebeskoga zaštitnika. Lik sv. Vlahe na dubrovačkom dinaru, nađenom među zubima pokojnice,³² teško bi bio prihvatljiv odgovor na to pitanje. Čini se da M. Vego nije uopće razumio značenje te institucije. Prema njegovu prijevodu na francuski »la gloire celeste«³³ isključen je svaki oblik svečanog i javnog manifestiranja osobne ili obiteljske godišnje pobožnosti prema odbranom svecu zaštitniku, što bi i sadržavala sintagma *višna slava*. Kotromanići su kao banovi i kraljevi za svojeg nebeskog patrona ili suverena imali sv. Grgura, kako se vidi iz različitih dokumenata i s novca na kojem su dali otiskivati njegov lik.³⁴ Tako se ban Stipan u svojoj povelji iz god. 1351. (br. 7) titulira: »Az ban Stipan a zovom svetoga Grgura rab«. Pisar Masnova vlasničkog teksta iz Drežnice, koji bi mogao biti jedan od njegovih sinova, navedenih u natpisu, naziva sebe »rab božji i svetoga Dimitrija«, a na visokom križu Radosava Vlahovića iz Nekuka kod Stoca nebeski je patron zazvan u invocaciji uz Božje ime: »Va ime Boga i svetogъ Ivana«. Prema tome, višn(j)a slava u epitafu gospoje Gojsave sa Sankovića nekropole bio bi privatni blagdan kojim bi se svečano proslavljala i javno častila služba nekom svecu odnosno nebeskom zaštitniku.

V. Epigrafski oglasi o vlasništvu

Povaljski prag odnosno nadvratnik sa svojim se skladnim i uravnoteženim tekstom smatra već odavno jednim od najstarijih i najreprezentativnijih spomenika hrvatsko-ćirilčke epigrafike. Njegov drugi dio, koji se odnosi na kneza Brečka i njegovu darovnicu, posebno je zanimljiv u osvjetljavanju vlasničko pravne kulture i tradicije.

Êz(ъ mo)istръ ĩme(nemъ) Radon-
ê (sъ)zdaħъ sъê v(ra)ta (Bo)-
ga radi i da bud(u čest)nik-
ъ (se)ï cr(ъ)kvê

Cr(ъ)k(v)y s(ve)taga Ioana kne-
zъ Brečъko vъloži se byti
č(e)stъnikъ ei ĩ da zemle u n-
(iu po K)oncu³⁵

³² Anđelić 1975:237–245.

³³ Vego 1962–1970 III:45.

³⁴ Glavaš 1989:252–253.

Obično se u recepciji drugi dio natpisa veže s *Povaljskom listinom* od koje je stariji sedamdesetak godina, zbog crkve sv. Ivana i njezinih posjeda na koje se odnose oba dokumenta, i također istih osoba koje se spominju i u jednom i u drugom dokumentu. Uz to sve, oba su teksta po svojoj pravno-vlasničkoj sadržajnosti osobite donatorske potvrde odnosno vlasnički dokumenti. Međutim, *Povaljski se prag* po svom ranijem vremenu nastanka ne referira izravno na Povaljsku listinu, već svojim drugim dijelom na Brečkovu darovnicu crkvi i samostanu iz 1184. Tek činjenica da je Brečkova darovnica uvrštena u Povaljsku listinu održava i ilustrira narav tih odnosa. Dakle veza između kamene potvrde koja cijelom bračkom puku i svima onima koji ulaze u Sv. Ivana u Poveljima kratko i jasno daju na znane ne samo radi čega je Brečko darovao zemlje po Koncu, već upozoravaju na završen pravni postupak i pergamenu sklonjenu i zaštićenu u sigurnosti crkvenog tabularija. Taj dosjetljivi javni oglas na tvrđoj i postojanijoj podlozi od krhke i lakše uništive pergamene, zaštićen još svetim mjestom, podsjeća neodoljivo na najstariji i najpoznatiji hrvatski vlasnički kameni dokument iz Sv. Lucije na Krku. *Bašćanska ploča* doduše glagoljskim slovima podastire jasne obavijesti svima onima kojih se moglo ticati ili koji bi se zanimali tada i poslije od koga je, kada i na koji način stečen imenovani zemljišni posjed. Uz to upozorava na darovnicu koja je kao pravni i vlasnički dokument nesumnjivo bila na pergameni ispisana hrvatskim jezikom s kojim je vezana kao njegov sadržajni sažetak.

Da to obznanjivanje lapidarnim i trajnim natpisom na posvećenom i svakom vidljivom mjestu nije puka koincidencija dvaju srednjovjekovnih zapisa, potvrđuje natpis Masna i njegovih sinova u živoj stijeni iznad utoka Drežnice u Neretvu, koji objavljuje da je tu njegov dvor, što u značenju s kraja XIV. st. ne pokriva samo semantičko polje vlastelinova staništa nego i njegove sudbene kompetencije.

† Va ime o(ť)ca i s(i)na i s(ve)toga d(u)ha. A se dvořъ voevode M(a)sna i njegoviju sinova Radosl(a)va i M(i)roslava. Se pisa rabъ bo(ž)i i s(ve)toga D(i)mitrija u dni g(ospo)d(i)na kralja ugarskoga Lojoša i g(ospodi)na bana bosanskoga Tvr(ь)ťka. Tko bi to potrъľъ da je prokletъ o(ť)cemъ i s(i)nomъ i s(ve)timъ d(u)hom.³⁵

Struktura pročitano natpisa svojom invokacijom, notifikacijom, navedenim sastavljačem, očito pravnički obrazovanim dijakom, spomenom nebeskih i zemaljskih suverena u formi datiranja, i anatemom na kraju jasno upućuje na onodobnu diplomatiku. To dakako podrazumijeva darovnicu jednog od suverena, ponajprije onog prvo spomenutoga, jer je Hum-

³⁵ Damjanović—Kuzmić—Mihaljević—Žagar 2009:513.

³⁶ Vego 1962—1970 I: br. 15.

ska zemlja u tom trenutku miraz njegove supruge Elizabete. Natpis se za cijelo odnosi na darovnicu, koja je potvrđivala vjerojatno stara Masnova imanjanja. Valja pritom istaknuti da ju je kralj Ladislav izdao po običajima svojega dvora nedvojbeno na latinskom, kao što je bila i ona kasnija iz 1375. poznata po ovjeri kod splitskoga kaptola, kojom je Masnovim sinovima vraćena izgubljena kraljevska milost.³⁷

Da se na taj način održava praksa obznanjivanja stečenih prava i vlasništva u kamenim zapisima vrlo je stara pojava. U istom humskom prostoru sačuvani su vlasnički zapisi rimskih kolonista iz IV st. u živoj stijeni sela Scunasticum, današnjeg predgrađa u Ljubuškom koje se zove Mostarska Vrata.³⁸ Dakle, ta praksa na prostoru bosanice i glagoljice odnosno njihovih prožimanja čini se vrlo starom i ukorijenjenom, pa ponavljanje iste prakse nije slučajnost. Ono se prepoznaje kao osobit društveno pravni i prema tome tradicijsko-kulturološki kod, koji se u područjima bez snažnije crkvene organizacije prilagođava novim uvjetima, na kojima autoritet doma odnosno dvora ili groba preuzima ulogu posvećenog i autoritativnog mjesta. Posve je sigurno da su pojedini epitafi na kasnosrednjovjekovnim nadgrobniim spomenicima, koje obično nazivamo stećcima, u relativno velikom broju, preuzeli tu ulogu trajnije i autoritativne podloge za obznanjivanje stečenog vlasništva nad zemljišnim posjedom. Svakako, do sada nije nigdje poznata bilo kakva pisana darovnica lokalnog ili vrhovnog suverena kao primjerice uz Povaljski prag s Brača ili uz Natpis vojvode Masna i njegovih sinova iz Drežnice, ali je u strukturu spomenutih epitafa ušla formulacija iz pravno-imovinskog diskursa kakva se susreće upravo u sačuvanim darovnicama, kupoprodajnim ugovorima i drugim listinama takve provenijencije. Pojam *baštine* odnosno *plemenitog* čini srž takva diskursa na brojnim spomenicima XIV. i XV. stoljeća.

Va ime Boga i svetogъ Ivana, se leži Radosav Vlahovićъ. Neka se zna jere leg(o)hъ na svoj plemenitoj bašt(i)ni. se pisa Radićъ Radosalićъ, a sieče a Mileteta kovačъ Krilićъ³⁹

U tom epitafu na visokom križu s Nekuka kod Stoca, po svim elementima bliskom Masnovu vlasničkom natpisu, onaj notifikacijski dio »neka se zna« upućuje nedvojbeno na pokojnikovo nasljedno vlasništvo, na plemenitu baštinu, kao ključni dio njegove poruke:

³⁷ Ančić 1997:262–263.

³⁸ Bekavac—Glavaš 2012:125.

³⁹ Vego 1962—1970 II: br. 58. Spomenik (XV. st.) nalazi se na nekropoli Nekuk kod Stoca.

† Se leži Lupko VI(a)snіѣ na plemenitom svo(mъ), a pisa mu sinъ діѣk Dobrovoi⁴⁰

† Sie leži dobri Radoe, sinъ vovode Stipana na svoi baštini na Batnogahъ. Si biligъ postavi na me bratъ moi vovoda Petarъ⁴¹

† Vъ ime božie se leži Radovanъ Pribilovi(ćъ) na svooi zemli na (pl)emenitoi (n)a Rêčici. Bêh(ъ) z bratomъ (se) (ra)zmenio.. i ubi me Milko(?) Boži(hnićъ) i (sa) svojom bratiomъ, a brata mi isikoše i učiniše vъhu mene krvъ nezai(m)itu. Neka vê, tko je moi mili.⁴²

† Va ime oca i sina i svet(a)go d(u)ha aminъ. Se leži Viganъ Miloševićъ. Služi banu Stipanu i kralu Tv(гѣt)ku i kralu Dabiši i kralici Grubi i krala Ostoю i u to vrime doide i svadi se Ostoê kralъ s hercegomъ i z Bosn(o)mъ i na ugre poe Ostoê To vrime mene Vigna doide konъčina na svomъ plemenitomъ pod Kočerinomъ I molu vašъ ne nastupajte na me! ê s(a)mъ bilъ kako vi este, vi ćete biti kako esam ja.⁴³

Sintagma »na plemenitom svo(m)«, glavni dio tog natpisa, stalno je mjesto niza epitafa na stećcima u širokom rasponu od Neuma i Čitluka preko Konjica do nekropola u srednjoj i istočnoj Bosni. Relativno su brojni natpisi koji u sebi ističu upravo tu komponentu, čija se formulacija pojavljuje u tri varijante: a) »na sv(oj)oj baštini«, kao u natpisu iz Hutova Blata; b) »na plemenitom svom«, kao u natpisu Lupka Vlsnića; d) »na svojoj zemlji na plemenitoj«, kao na većini natpisa iz istočne Bosne.⁴⁴ Očito je da sve te formulacije pripadaju zapravo srednjovjekovnoj pravnoj terminologiji, gdje ih se može naći i odakle su zasigurno preuzete i u te natpise uvrštene. Za ilustraciju je sasvim prikladan primjer listine u kojoj Sandalj Hrančić, stric hercega Stipana, nakon rata s Pavlovićima, prodaje svoj dio Konavala Dubrovčanima i u kojoj s formulacijom »dasmo im u baštinu i plemenito« podrazumijeva kupoprodajni ugovor koji je stajao Republiku sv. Vlaha 12 000 dukata. Ista formulacija je i u listini Radoslava Pavlovića iz 1426. kojom prodaje Republici drugi dio Konavala.

Termin *baština* označava posjed, prije svega zemlju, ono što se inače na Zapadu zove *alodij*. Latinski termin za to je *hereditas* ili *patrimonium*. Truhelka također navodi da se imenom *baština*, *plemenito*, *plemenita bašti-*

⁴⁰ Isto, br. 47. Spomenik iz Troskota kod Mostara (XV. st.). Prenesen sredinom XX. st. u Mostar.

⁴¹ Vego 1962–1970 I: br. 45. Visoki sanduk s Radimlje (XV. st.).

⁴² Isto, IV., br. 242. Sljemenjak iz Ričice kod Kraljeve Sutjeske (XV. st.).

⁴³ Isto, I., br. 1. Spomenik je bio na kamenoj steli uz stećak u Kočerinu kod Širokog Brijega.

⁴⁴ Do sada je registrirano više od pedeset natpisa u kojima se ističe jedna od tih formulacija koja podrazumijeva nasljedno pravo posjeda. Vego 1962–1970 I–IV, Bešlagić 1969:135, 138, 140.

na označuje zemljišni posjed tijekom cijelog srednjeg vijeka u Bosni i Hrvatskoj, a sačuvao se u tursko doba pod imenom *baština*.⁴⁵ Turske vlasti od početaka, dakle od XV. stoljeća, priznaju prava vlasnicima *baštine*, što je posve razvidno u turskim popisima poreznih obveznika sedamdesetih godina XV. st. u Hercegovini, među kojima se spominju i udovice iz Drežnice.⁴⁶

VI. Računanje vremena od Kristova rođenja ili od stvaranja svijeta

Određivanje vremena u strukturi samih natpisa pisanih hrvatskom ćirilicom nije redovito i obično je okvirno istaknuto i dovedeno u vezu s nekim događajem ili vladanjem i djelovanjem nekog suverena, bilo vladara ili oblasnoga gospodara. »Siu crikvu banъ Kulinъ zida iegda sъčēni Kučevъsko zagorje« piše na kamenoj ploči iz Biskupića kod Zenice.⁴⁷ »U dni bana velikago Kulina« ispisano je na dovratku Sv. Jurja kojeg je podignuo u Podbriježu kod Zenice banov veliki sudac Gradiša.⁴⁸ »Vъ dni kneza veliega Mthotla« ističe se u prvi plan na epitafu iz XII. st. u Trebinju.⁴⁹ »U dni g(ospo)d(i)na kralja ugarskoga Lojoša« čita se u vlasničkom natpisu u živoj stijeni iznad utoka Drežnice u Neretvu.⁵⁰ Na grobnoj ploči Vignja Miloševića ispod Kočerina dosta precizno određuje se njegova smrt odlaskom kralja Ostoje u Ugarsku.⁵¹ Na grobu Pavla Komlinovića piše da je umro »u dni vevode Sandalъ«. ⁵² Takvo približno datiranje, uz ispunjenje i kontekstualiziranje uobičajenog elementa strukture, kodificira stanovite obavijesti o hijerarhijskom društvenom ustroju i položaju spomenutih osoba i njihovim vazalnim odnosima prema suverenima koji su u natpisu navedeni. U nekim primjerima postaje nedvojbeno da upravo vazalni položaj pokojnika zauzima važnije mjesto od datiranja njegove smrti. Na takav zaključak posebno potiču stariji natpisi koji uz ime nekog vladara ili suverena donose i točan datum, kao spomenuti dovratak iz Podbriježa ili grobna ploča župana Pribilše iz Trebinja.

⁴⁵ Truhelka 1911.

⁴⁶ Aličić 1985:10.

⁴⁷ Anđelić, isto.

⁴⁸ Vego 1962–1970 IV: br. 252.

⁴⁹ Vego 1962–1970 III: br. 129.

⁵⁰ Vego 1962–1970 I: br. 15.

⁵¹ Vego 1962–1970 I: br. 1.

⁵² Vego 1962–1970 I: br. 11.

Međutim, točno odnosno kalendarsko navođenje vremena u strukturi samih natpisa pisanih bosanicom rijetka je pojava, češća i redovitija u donatorskim tekstovima, negoli u epitafima, što je donekle atipično u odnosu na istodobnu pojavu u ostalim europskim prostorima, ali se razlika daje obrazlagati činjenicom da su srednjovjekovni epitafi u Francuskoj, Italiji ili Njemačkoj uglavnom očuvani u kriptama ili cimiterijalnim i samostanskim crkvama, gdje je čvršća crkvena organizacija kanonizirala obrasce epitafa i održavala njihovu strukturu postojanijom od nekropola u otvorenom prirodnom ambijentu bez posebne institucije koja bi nadzirala njihov oblik.

Ipak, najstariji do sada poznati natpis s točnim kalendarskim vremenom u svom sadržaju pripada već spomenutom natpisu iz Sv. Jurja u zeničkom Podbriježu. Taj oštećeni natpis na dvjema stranama do vratka posve jasno i čitko čuva onaj dio teksta s datacijom u kojoj stoji »pisah dni ma(ja) s (6) aathg (1193.) g. i svješta arhiepiskop«. ⁵³ Datiranje se podudara s podatkom iz Ranjinine kronike prema kojoj je upravo te spomenute godine dubrovački nadbiskup na poziv Kulina bana posvetio dvije crkve u Bosni. ⁵⁴ Kao i u svim tadašnjim i kasnijim banskim, kraljevskim i velikaškim kancelarijskim dokumentima rukopisima iz Bosne, datiranje se navodi prema gregorijanskom kalendaru. Na isti način vrijeme od Kristova rođenja računa i trebinjski pisar na grobnoj ploči župana Pribiliša postavljajući svoj ikavski natpis u 1241. (akur) u vrijeme pravovirnago kralja Vladislava. ⁵⁵ Na jednom sljemenjaku iz Biska s desne strane Cetine, upisana su samo tri hrvatskoćirilična znaka *čum*, što se iščitava kao 1440 i interpretira godinom izrade spomenika. ⁵⁶ Također na grobnoj ploči iz Gornjeg Turbeta kod Travnika pisar u ime pobožnih pokojnika bilježi po istom računanju vremena godinu njihove smrti: »pisah na čnua« (1451.). »Na lita g(ospod) n(jeg)a č.u.o.i.« (1578.) čita se u epitafu kraljice Katarine godina njezine smrti. Najčitkiji natpis s istim datiranjem na hrvatskoj ćirilici s pročelja je crkve Gospina Uznesenja iz Ravnoga u Hercegovini uz godinu čuva i uobičajenu formulaciju: »i blagosovi biskup nakon čeoī (1578.) godina poroda Isusova«. ⁵⁷ Svakako je vrijedno napomenuti da tih nekoliko datiranja iz XV. i XVI st. broj tisuću označavaju slovom *črvrb*, kao u glagoljici. Također je datiran na isti način spomenik Dragojla Novakovića iz Dištice kod Olo-

⁵³ Vego 1962–1970 IV: br. 252.

⁵⁴ Ćorović 1921: 13–41.

⁵⁵ Vego 1962–1970 III: br. 128. Takvu dataciju Tomović nije izvela. Njoj su navedena četiri slova bila zbunjujuća pa je konstatala da ne zna što bi ona mogla značiti.

⁵⁶ Milošević 1991:18.

⁵⁷ Vego 1962–1970 II: br. 100.

va. Međutim, na vrhu njegove stele iznad kratkog hrvatskoćirilčkog epitafa godina 1589. upisana je arapskim brojevima.⁵⁸

Bilježenje vremena prema računanju od početka svijeta u lapidarnim natpisima obično se veže uz ćirilčni epitaf s Vidoštaka kod Stoca, na kojem je brojna vrijednost izražena likom ΖΨΛΘ . Truhelka ga je najprije datirao u 1631. jer je prvi znak prepoznao kao *zemli* s brojnom vrijednošću 7000. Slijedeći Stojanovića i Stratimirovića, Vego je taj znak shvatio pisarevom pogreškom i čitao ga kao slovo *zelo*, što se interpretira s obzirom na poziciju u danom slučaju kao 6000. Ta različita interpretiranja, koja nisu usuglašena, ostavljaju natpis »sub iudice«, dok se ne pronađu drugi elementi koji bi dali prednost jednom ili drugom iščitavanju.⁵⁹ Takve datacije u bosaničkim epigrafima počinju intenzivnije od početka XVI. stoljeća. Jedan od najpoznatijih epitafa s takvom datacijom jest onaj Radosava Hrabrena ispred Svetog Petra i Pavla na Ošanićima kod Stoca: »† A se leži vovoda Radosavъ Hrabrenъ † ZG (7013) lèti aprila kd (24)«. ⁶⁰ Tradicionalni i najčvršći dio bosaničkih epitafa dobio je u ovom slučaju datiranje od stvaranja svijeta na svom kraju. Iza iste crkve sedamdesetak je godina mlađi spomenik monahinje Marte sa sličnom strukturom i istim načinom datiranja. Na križu kneza Zota iz Domaševa kod Trebinja upisana je godina z.p., dakle 7080., što je 1572. godina od stvaranja svijeta. Od Zotova nadgrobnika preko Bileće, Gacka, do Višegrada na samom istočnom rubu središnjeg prostora stećaka, nekoliko je epitafa iz XVI. st. u kojima se rabi upravo takav oblik datiranja, što bi se dalo povezivati s pojavom intenzivnijeg širenja svetosavskog pravoslavlja, u kojem se isključivo već od sredine XIII. st. koristi takvo datiranje.⁶¹

⁵⁸ Vego 1962–1970 IV: br. 238.

⁵⁹ Truhelka 1892:113–114; Vego 1962–1970 I: br. 53.

⁶⁰ Vego 1962–1970 I: br. 55.

⁶¹ Prema bizantskom kalendaru, greciziranoj inačici julijanskog kalendara, svijet je nastao 5508 godina prije Kristove inkarnacije, pa su se prema tome računale i upisivale godine. To podrazumijeva da godina započinje u ožujku, kako se uglavnom tijekom srednjeg vijeka i računalo. Godine poslije Kristova utjelovljenja pribrajaju se tom zbiru godina, pa se dobijao iznos koji označava godinu prema tom kalendarskom modelu, prihvaćenom u sferi bizantskih kulturnih utjecaja, pa tako i u srpskoj pravoslavnoj crkvi. Preračunavanje u suvremeno računanje vremena obavlja se oduzimanjem iznosa 5508 od broja koji je na spomeniku ispisan. Tako se od godine smrti kneza Zota iz Domaševa kod Trebinja (Vego 1962–1970 II:114.), napisane znakovima *ZP*, što ima brojnu vrijednost godine 7080. od stvaranja svijeta, oduzimanjem spomenutog broja dobija 1572. godina gregorijanskog kalendara.

Literatura

- Aličić, Ahmed S. 1985. *Poimenični popis Sandžaka vilajeta Hercegovina*. Orientalni institut u Sarajevu : Sarajevo.
- Ančić, Mladen. 1997. *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*. Ziral : Zadar—Mostar.
- Anđelić, Pavao. 1961. Revizija čitanja Kulinove ploče. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 15—16, 287—306.
- Anđelić, Pavao. 1975. *Historijski spomenici Konjica i okoline*. Konjic.
- Bekavac, Silvia, Ivo Glavaš. 2012. *Atiliji u Aseriji*. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 28:1.
- Bešlagić, Šefik. 1969. Novopronađeni natpisi na stećcima. *Naše starine* XII.
- Ciacconius, Alphonsus. 1601. *Vitae et res gestae summorum Pontificum a Christo domino usque ad Clemente VIII nec non S. R. E. Cardinalium cum eorumdem insignibus*. Rome.
- Ćorović, Vladimir. 1921. Ban Kulin. *Godišnjica Nikole Čupića* XXXIV, 13—41.
- Damjanović, Stjepan, Boris Kuzmić, Milan Mihaljević, Mateo Žagar. 2009. *Antologija hrvatskih srednjovjekovnih djela. Povijest hrvatskoga jezika* I. Zagreb.
- Despotova, Vangelija. 1995. Grobot na Persijan: vnukot na car Samoil vo Mihalovce. *Slavica Slovaca* 30:I, 16—23.
- Du Cange, Carolus. 1680. *Historia Byzantina*.
- Fučić, Branko 1996. *Vid Omišljanin*. Omišalj—Roč.
- Fučić, Branko. 1982. *Glagoljski natpisi*. Zagreb.
- Fučić, Branko. 1999. Les inscriptions glagolitiques et cyrilliques croates. *Trésors de la Croatie ancienne des origines à la fin du XIIe siècle. La Croatie et l'Europe* I. Ur. Ivan Supićić. Somogy éditions d'Art; AGM: Paris—Zagreb.
- Glavaš, Tihomir. 1987—1988. Nekropola knezova Nikolića u Vranjevu Selu kod Neuma. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 42—43, 143—164.
- Glavaš, Tihomir. 1989. Druga ostava bos. novca iz Ribića kod Konjica. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 44, 252—253.
- Jelić, Luka. 1906. Discorso del priorato della Wrana di Giovanni Marnavich Bosnese Canonico di Sibenico. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 18, 279—305.
- Marić, Marija, Marinka Šimić, Ante Škegro. 2007. Pop Tjehodrag i njegov natpis. *Povijesni prilozi* 33, 9—31.

- Marnavitijs, Joannes Tomcus. 1632. *Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae vulgo Marnavitiae Nissensis*. Romae.
- Milošević, Ante. 1991. *Stećci i Vlasi. Stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni*. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture : Split.
- Palameta, Miroslav. 2003. Strukturalni elementi u epigrafici sa stećaka. *Motrišta* 26, 95–118.
- Palatino, Giovanni Battista. 1550. *Libro di M. Giouanbattista Palatino cittadino romano, nel qual s'insegna à scriuer ogni sorte lettera, antica, & moderna, ... Con la giunta di quindici tauole bellissime*. Roma.
- Pandžić, Bazilije Stjepan. 1995. *Bosna Argentina. Studien zur Geschichte des Franziskanerordens in Bosnien und Herzegowina*. Köln—Weimar—Wien : Böhlau.
- Romano, Casimiro. 1736. *Memorie istoriche della chiesa e convento Santa Maria di Ara Celi di Roma*.
- Tomović, Gordana. 1964. *Morfologija ćiriličkih natpisa na Balkanu*. Beograd.
- Truhelka, Ćiro. 1892. Nekoliko hercegovačkih natpisa. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 2, 113–114.
- Truhelka, Ćiro. 1898. Natpis Kulina bana. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 3, 617–622.
- Truhelka, Ćiro. 1911. Povijesna podloga bosanskog agrarnog pitanja — Geschichtliche Grundlage der bosnischen Agrarfrage. Sarajevoer Tagblatt.
- Vego, Marko. 1962–1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I–IV. Sarajevo.
- Vrdoljak, Bono M. 2003. Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju Sv. Ive u Livnu. *Starohrvatska prosvjeta* III:30, 239–246.
- Žagar, Mateo. 2009. Hrvatska pisma u srednjem vijeku. *Povijest hrvatskog jezika* 1. Croatica : Zagreb.

Cultural codes in Croatian cyrillic epigraphy

Abstract

The paper is pointing out that the beginning of recording and scientific interest for Croatian Cyrillic epigraphy is connected with the Queen Katarina's epitaph from Roman church Ara Coeli from 1475., in fact, with the book *Libro di M. Giouanbattista Palatino cittadino romano* dating from 1545, in which, besides prescribed epitaph, its transliteration in Latin letters and translation in Latin language, Glagolitic and Cyrillic abecedaria, with the concise information about Slavic letters are found. Pointing out the co-existence of those two Slavic letters, the paper claims that it is not only characteristic for older epigraphs, but also for younger inscriptions.

As epitaphs are dominant in the whole epigraphic corpus, it has been affirmed that their structural core, which is made of extended sentence with the preposition of place, name of the decedent and 3rd person of the verb *ležati* (*Tu leži N.N.*) to lie (*Here lies N.N.*), states the Middle Christian learning about resurrection and refers to very early Christian inscriptions in Latin and Greek on the whole Mediterranean.

Paper is pointing out that the oldest lapidary inscriptions about property stand in the firm connection with the grants, that is with the corresponding property documents, firstly as their public, permanent and available to everyone ads, which refers to all inscriptions in Glagolitic letters, as well as to the ones written in Croatian Cyrillic. Based on the clear marks about lawyers-owners discourse on *allodium*, on *patrimony* (*na baštini*, *na plemenitom*) in the marginal structures of epitaph, it is expressly concluded that the inscriptions with these contents are also the disclosure of legal property of the estate, that is proprietary documents.

Among other marginal contents in epitaphs that have been described in the paper it shows that *supreme celebration* (*višnja slava*) from Gojsava's inscriptions is private calendar ceremony in which noble family celebrates their heavenly patron, that is, sovereign.

It is also shown that the existing datings in Croatian-cyrillic epigraphy are governed by western calendar, and that more intense presence of dating from the beginning of the world starts with XVI. c., which coincides with the expansion and intense influence of st. Sava Orthodoxy.

Ključne riječi: abecedarij, hrvatska ćirilica, baština, višnja slava, tradicija datiranja

Key words: abecedarium, Croatian Cyrillic, allodium, supreme celebration, tradition of dating